

HÍVÓ ÉS HITETLEN POLITIKA

Irtai: POLÁNYI KÁROLY

Az érzelmeitől és illuzióitól vezetett tömeglélek jobban rosszban egyaránt felelőtlenül alakítja ki ítéleteit. A siker hatása alatt a lehetetlent is lehetőségsnek véli, a balsiker a lehetőséget is lehetetlenné változtatja számára. Amilyen óvatosságnak kellett volna lennie ezért a progresszív közvéleménynek az orosz kommunista kísérlet kislátásait illetően, akkor, amikor az sikerülni látszott, olyan fokozott óvatossággal kell most ügyelnie arra, hogy a tanulságok levonásában az ellenkező végletbe ne csapjon át.

E sorok írója sohasem tartozott azok közé, akik az orosz kommunista akciónak maradandó jelentőséget tanúsítottak. Kulturális és gazdaságtani, elsősorban pedig erkölcsi meggyőződésai egyaránt arra készítettek, hogy már 1918 végén szembe szálljon azsal a legendával, mintha Oroszországban valóban szociálista társadalom készülne. Mereven ragaszkodott azóta is, — mindenféle kapitalista és kommunista célszatos híradás ellenére is, amelyek, mint a szélső osztályharc-elmélet titokban összejátszó érdekeltjei e tekintetben mindig egy követ fujtak, ahhoz az eredeti felfogásához, hogy Oroszországban kommunista közgazdaságról szó nem lehet. Talán éppen a csalódás hiánya fogja így ítéletünknek a balsiker megítélésében azt az *elfogulatlanságot* kölcsönözhetni, amely nélkül most, a szertefoszlott ábrándok visszahatása alatt, ismét csakis túlzott, ezúttal azonban pesszimizisztikus irányban eltorzított nézetek kerekedhetnek felül a közvéleményben.

Mi az, kérdezzük tehát magunktól először is, amit kritikai szemmel nézve, az orosz eseményekből *közvetlenül* következhetni nem áll jogunkban?

Nem áll jogunkban közvetlen következtetéssel élni a *marxizmus* történelmi és közgazdasági tanainak helyessége vagy helytelensége tekintetében. A marxista történelmi felfogásnak mindenha tengelyét tette az a tan, hogy a szocializmus lehetősége csakis a kapitalizmus teljes kifejlődése és önmagát túlhaladó legmagasabb fejlődési stádiuma után következhetik be. Oroszország vezérsége a kommunizmus terén e szempontból mindig abszurdum volt és ma is az.

Nem áll jogunkban továbbá minden továbbiak nélkül egyedül az eredmény alapján ítéletet mondani az *orosz szociáldemokrata párt*, illetve annak *bolsevik frakciója* programjának helyessége vagy helytelensége felett sem. Ahogy az orosz forradalom, mondhatni, Marx Károly tilalma ellenére történt, (nem jelenthet egy életmunka egyértelmű útmutatásával szemben semmit sem, egy-egy nagy garral felfedezett, kevésbé mereven hangzó levéltörredék sem) úgy tudvalevő az is, hogy az oroszországi szociáldemokrata (utóbb 1903 óta: bolsevik, 1918 óta kommunista) párt csupán a forradalmi események kényszerítő hatása alatt lépett a proletárdiktatura útjára. Furcsán hangzik ma, de a viszonyok minden ismerője előtt tudott dolog, hogy az üzemek államosítása, a szociálista közgazdaság kiépítése, de maga a proletárdiktatura is, a párt féltetten őrzött tradíciói ellenére, ad hoc kiadott jelszavak alatt, a bolsevik program darabonkénti feladása mellett, ment végbe. Maga a forradalom „csinálása” annyira szöges ellentétben áll a párt marxista elveivel, hogy még közvetlenül az orosz novemberi forradalom

hitörését megelőző napon is lángoló proklamációban fordult a párt a forradalmi közvéleményhez, azon „rágalmozók” ellen, akik a bolsevik pártról bolmi szociálforradalmároknak néve azokat, azt állították, hogy az forradalmat „csinálják” kézzel. Ez a proklamáció Trocskij aláírását viseli... Ilyen dogmatikus szigorúsággal ragaszkodtak az orosz bolsevikok még 1917 végén ahhoz a tanhoz, hogy a forradalmakat nem az emberek, hanem a viszonyok csinálják. De ki ismerne vajjon rá a mai forradalom-gyártó és szállító moszkvai központban a régi bolsevikokra? Ismét azt kell mondanunk: ha valamit bizonyítanak az orosz szociáldemokrata, ma bolsevik párt balsikeréi, úgy csupán később feladott, eredeti programjának helyessége mellett állíthatnának fel védelmet.

De nem áll jogunkban még az orosz forradalom módszereiről sem közvetlenül és minden továbbiak nélkül, csakis a sikert nézve, ítéletet mondani. Az erőszak és a terror fegyveréről minden érzékű embernek megvan a maga lény és minden sikertől független lesújtó ítélete. Ám ha nem az egyedül döntő erkölcsi, hanem a szűkebb vonatkozásokban jogosult szociológiai szempontból nézzük a diktatura és a terror hatásait Oroszországban, akkor nem szabad megelégednünk arról sem, hogy az erőszakot, mint kormányzati eszközt elsősorban nem a marxi tanítások vagy a szociáldemokrata program, hanem ellenkezőleg az orosz viszonyok gyakorlati nézőszögéből kell megítélnünk. A Nagy Péter misszióját folytatták lényegében a bolsevikok — írja Bertrand Russell, a humanista és pacifista bölcész —, a nyugati civilizációnak a keleti despócia eszközeivel való terjesztését, nyugati hajtásoknak az ázsiai barbárizmusra barbár operációkkal való ráajtását. A Dosztojevsky-féle mythológiában nem hiába jutott Nagy Péter szentpétervári óriás szobrának mindenha legendás és prófétikus szerep...

Nem lehet végül eléggé hangsúlyozni azt sem, hogy a szociálistusnak elismert konkrét és konstruktív koncepciója ma nincsen és soha nem is volt, amlést is az úgynevezett kommunista kísérlet, még ha eléggé előrehaladott lett volna is ahhoz, hogy saját elveit belőle teljesen megítélni lehessen, nem bizonyít és nem is bizonyíthat semmit a szociálistus javára vagy kárára. Soha és soha Marx vagy Engels a szociálista társadalom, avagy csak a szociálista gazdaságnak elméletét le nem fektették, a jövő társadalom halvány körvonalozásán soha túl nem jutottak, legkevésbé pedig arról nyilatkoztak, hogy miféle konkrét politikai és szervezeti eszközrel a termelésnek, a munkamegosztásnak, a jövedelemelosztásnak és a cserének lehetne és kellene azt valóra váltani? Csupán az epigónok tehetetlensége és fantázia hiánya okozhatta, hogy egy mindenható állam által bürokratikusán eligazgatott, munkakényszer és fogyasztási gyámkodás béklyóiba szorított óvodaiskolás társadalom képe egyértelművé válhatott a szociálistussal. A „termelési eszközök társadalmiasításának” számos módja van, legalább annyit, ahányféle úton és eszközzel a mai alapjában rabizolgartató és plutokratikus értelemben rendi társadalmat valóban egyenlő és szabad emberek közületévé átalakítani sikerülhet. A marxi még németes atmoszférája igazolhatja talán a porosz militarizmus hegeli állameszméjének elkészett, renaissanceát, Marx tudományos működése azonban nem vádolható meg a mai kommunizmusnak nevezett gyermeteg közgazdasági koncepció apaságával. A szociálista elmélet különben bármily fejletlen is még, ma is rendelkezik már eszméi rendszerek felett, hogy csak az angol glóid-szociálistus és az ú. n. liberális szociálistus említsük, amelyek magasan fölötte állanak úgy elvi, mint gyakorlati szempontból egyaránt az ú. n. kommunista-program natvításainak.

Ellogulatlanúság nélkül tehát sem a marxizmus történelemfilozófiája, sem a munkáspártok programja, sem a diktatura és a terror módszerei, még kevésbé azonban a szocializmus eszmei értéke tekintetében vonhatni le *köszvényes következtetéseket* az orosz bolsevikok balsikeréből.

És mégis: helyesen érzi minden progresszív lélek, hogy ami a nagy keleti szociális laboratóriumban lefolyt, több mint lokális esemény, hogy egy egész nemzetkéhez szól a szózat: *tua res agitur!*

De miféle tanulságot vonhatni le vajjon e nagy eseményekből, olyan tanulságot, amely minden lélekhez szólna és méltó volna a nagy küzdelemhez, amely ime, meddőnek bizonyult?

Kétféle politika lehetséges, kétféle világlétfogás alapján, kétféle módszerrel: *Hívó és hitetlen politika:*

Hitetlen politika az, amely az emberek megváltoztatása nélkül reméli céljait elérhetni. *Hívó* politika, amely semmiféle tartós haladást az egyes emberek fejlődése és haladása nélkül elképzelni nem tud. — Ez a különbség alapvető természetű, — egy világlétfogás szakadéka választja el őket egymástól.

A hitetlen politika lényegében pesszimista. Két fő változata: a *reakciós* és a *marxista* politika. Közös alaptételük: az emberi természet változhatatlan és ezzel a változhatatlan természettel számolni a politika valódi lényege. Csak következtetéseikben térnek el egymástól. A reakciós politika az emberi természet változhatatlanságára hivatkozva, a társadalmi célok változhatatlansága mellett érvel. A modern pesszimizmus új célokat postuál, de elismerve az emberi természet változhatatlanságát, elvéve emeli, hogy a politikát össze kell egyeztetni ezzel az alapdogmával. Szükségszerűen folyik ebből az intézmények csodatevő hatásába vetett hit, az a babonás meggyőződés, hogy kell létezniök oly hatalmi organizációknak, amelyek az egyének megváltozása nélkül is biztosítják a társadalom számára mindazon anyagi, erkölcsi és szellemi javakat, amelyek egyébként csupán az önzetlenség, a kölcsönös türelmesség és segítség mai nál magasabb fokának jutalmaképpen járhatnak ki nekünk. Ennek az intézményimádó politikának természetesen az *Állam* a bálványja. A mindenható és mindentudó Állam, amelyre legszívesebben nemcsak a védelmi rendszert és a közbiztonságot, nemcsak a gazdaság igazgatását, hanem még a magánélet szervezését, a szellemi élet vezérlését és a lelkiismeretek fölötti gyámkodást is rá bízna. A hívó politikát hívó szaválásnak tekinti, amely nem számol az emberi természet adottságával. Csakúgy mint a reakciónak, utolsó szava a kényszer és a diktatura, amely Lenin szerint, majdcsak *hosszassoklatja* az embereket ahhoz, hogy jók legyenek.

Ez a pesszimista létfogás a valódi lényege a modern determinisztikus világnézetnek. *A fejlődés kényszerű lörvényében bízakodni, nem pedig a haladás önkéntes szabadságában, akkor is pesszimizmus volna, ha ettől a fejlődéstől csakis jót várunk el.* Bízakodó fatalizmusnak nevezte Henry George. Mert az optimizmus és a pesszimizmus mint világnézetek, nem a világ, hanem az ember megítélésében térnek el egymástól.

Mindenféle marxista iskolakérdésen, szociáldemokrata pártprogramon túl ennek a világnézetnek próbája volt az orosz forradalom. Mert az orosz újítók hitetlensége forrásában közös a nyugati civilizáció nagy közös hitetlenségével.

Mielőtt a hívó politika világnézetére és módszerére rátérnénk, nézzük, mik a hitetlenség politikájának gyakorlati következtetései?

A szocializmus lényege abban rejlik, hogy az emberi egyenlőségnek és szabadságnak a mainál tökéletesebb eszményét képviseli. Ebben van az igaza, ebben lesz ereje. Ha tagadjuk az egyenlőség és a szabadság ideáljainak érvényét és kötelező erejét, úgy nincs olyan szociológia és közgazdaságtan, statisztika vagy fejlődéstan ezen a világon, amely a szociálista társadalmat kívánatosabbnak és értékesebbnek tüntethetné fel szemünkben, akár az indiai kasztrendszer-nél. Az általános jólét ígérete gyenge érv volna a megteremtéséhez. Mert aki a jólét utáni törekvést érvnek ismeri el, az önzés fogát ismeri el ezzel, az önzés pedig a saját jólétemet, nem az embertársalmét követeli meg. Nem a szolidaritás, hanem a sztrájk törés, nem a munkakerülés, hanem a korrupció és az izzora, nem a kapitalista társadalom túlhaladásának, hanem az abban a mások rovására való legkedvezőbb elhelyezkedésnek a kötelessége folyik belőle.

Valódiabb szabadságot, általánosabb egyenlőséget csakis a szabadság és az egyenlőség eszményeinek elismerése alapján követelhetni. Nincsen és nem is lehet ezért olyan szociálista, aki alapjában nem az emberi ideálok nevében volna az.

A hitetlen politika természetéhez tartozik már most, hogy nem hisz az ideálok erejében. A reakciók tudatosan vagy öntudatlanul eszközül használják fel azokat osztálycéljaik kendőzésére. A vallást kiforgatták lényegéből és a lelkiismeretek örök ébresztőjéből a lelkiismeretek altatóját avagy erőszakos elhallgatóját csinálták belőle. A modern marxista dogmatikusok őszintébbek és következetesebbek, az ideálokkal való visszaélést az ideálokban való éléssel tévesztve őszre, hallani sem akarnak a politikában eszményi célok követéséről. Kispolgári ideológus nekik mindenki, aki efféle emleget. Szorgosan titkolják persze, hogy lelkük legmélyén mégis ezek a kispolgári ideológiák azok, amelyek nekik erőt adnak a harcban, keménységet a kitartásban, amelyek törhetetlen hitet nyújtanak nekik a végső győzelemben. De a tömegtől, amely szintén emberekből áll, mégis mindennek az ellenkezőjét várják el.

Mert amilyen hitetlen a jóban, olyan hívő a hitetlen politika a rosszban. Amilyen gyanakvó és kritikus, ha pozitív erkölcai erőkről van szó, olyan hisztérius és megbízó, amint a rosszra történik hivatkozás. Dickensnek egyik regényalakját jellemzi, hogy határtalan bizalmatlanság fogja el, amint az idealizmusnak csak a nyomát is sejti valahol, viszont beleesik a legátlatosabb csapdába is, ha úgy véli, hogy ott egyébként rosszban sántikálnak. Az irigység és a hazonlesés felkeltése, a gyűlölet szítása, a legmerészebb konstrukciókkal minden-hová kivettelt osztályharc élesztése és kiélesítése, olyan varázseszközök a számukra, amelyeknek a bűvös hatásától minden probléma megoldását várják. Ennek a vakhitnek természetes velejárója az erőszak babonája. Groteszk szerte-lenséggel becsülik túl a kényszer hatásait. Az emberi természet, amelyet megváltozhatatlannak mondanak, amíg a jó felkeltéséről van szó, lágy viaszknak tűnik nekik, amint a kényszer hatásait veszik számba. *A társadalom megszámlálhatatlan életműködése közül, ha kettőt-hármat látszólag a hatalmukba kerítették, úgy érzik, már urakvá lettek mírládnyl sejt végtelenül sokrétű életműködésnek... Az akasztólától nem látják az erőt.*

Am, abszolút célokésként relativista nézetek alapján küzdeni, a kör négyzet-gesítését jelenti. Sem az egyén, sem a tömeg a távoli célokért harcban ki nem tarthat, ha nem él benne valami, ami a belső kényszer erejével hajtja őt előre. *Az emberiség legáltalánosabb szervezési formája pedig az, amelyet az eszme*

egyesült ereje terem meg. Közös ideálok láthatatlan közösséget hoznak létre, amely eszméből valósággá alakul át, amint az egyesek az eszmék hatása alatt cselekednek is. Aki az emberek érdekeire hivatkozik, különérdekekre figyelmen kívül ökl; mert az emberiség közös érdekét nem egyebek, mint azok, amik ideáljainak szokunk nevezni.

Bárgya szenvedésnek, ravasz álszenteskedésnek vagy gyámoltalan naivitásnak bélyegezni mindenféle eszmei érték megbecsülését, minden tiszta idealizmust. — a marxista gondolkodásmód leglényegéből fakad tehát. Oroszországi gyakorlati politikájuk pedig meggyőzhetette a tömegeket arról, hogy ez az attitűd több theoretikus pórnál. Egyenlőség, szabadság, testvériség, — ellenforradalmi jelzavakká lettek. De nem magasabb ideáljaikat szegertzék szembe a bolsevikkek eme állítólag túlhaladott ideálokkal, hanem minden magasabb ideál megvetését és tagadását, egy új és érthetetlen, mert értelmetlen, materialista amoralizmus nevében. A választójogot a közvetett szavazás és a pluralitás elveire építették fel. A sajtószabadság elvi megtagadása, az egyesülési és gyülekezési jog kisajátítása egy pártsoport javára, a helyi autonómiák semmibe vétele, az igazságszolgáltatás politikai kezelése és a látszólag még meghagyott szabadságjogoknak a megfélemlítés, az anyagi és az erkölcsi terror minden eszközzel való gyakorlati kijátszása, bezzeg bebizonyíthatta mindenkinek, hogy az új világ, amely itt készülóban van, valóban gyökeresen szakított az idealizmus avult hagyományával. Hirdethették ugyan ezután materialista formákba bujtatott új ideáljaikat a népnek: minden embert eszmény közös gyökeréből táplálkozik és aki azt kintja, ne vártjon többé gyümölcsöt a fától.

Bátran elmondhatni: ami sikert az orosz kommunisták elértek, pesszimista és embermegvető világnézetük akaratlan és öntudatlan feladása árán érték el. Hogy minden hősiességük és önfeláldozásuk mégis hiába volt, azon múlt, hogy minden tartós haladás egyedüli biztosítékát, az eszmei és erkölcsi erőket, nem tudták a maguk valódi mívoltukban a porondra szólítani és nem is tudhatták, hiszen „elvi okokból“ ők maguk tagadták azok érvényét és hatékonyságát! Már pedig a szolgaság bélyőit csakis a szabadság ideálja nevében lehet lerázni, az önkényuralmat csupán az egyén erkölcsi önrendelkezési jogának elismerése alapján lehet túlhaladni, az önfeláldozás útjára terelni nem lehet egy nemzedéket az önzés nevében. Csak az emberi tudat eszmélését, csak az emberi szívek dobbanással közősek, a gyomrok külön-külön és egymástól elszigetelten emésztének.

♦

A hívő politika — és ebben rejlik a kérdés lényege — nem az emberi természet megváltozhatóságában hisz, hanem az emberek változhatóságában.

Hogy az emberi természet miféle valami, azzal sohse törődjünk. Mi részünkről, lemondunk róla, hogy itt az emberi természetről vitát folytassunk. Túlságosan homályos és vitás valami mindenesetre ahhoz, hogy olyan fontos következtetéseket levonhatnánk belőle, mint aminők: ői itt szó van. Az emberiség jövőjét, egyetemes sorsát még egy látszatra jól megalapozott közgazdaságtani avagy fizikai törvényre is bajosan bízunk, hát még az útszerű bölcsészeti közhelyeire.

Az optimista politikát azonban nem az „emberi természet“ alapítjuk. Legyen az még úgy változhatatlan, az emberek maguk mindenesetre változnak. Megengedjéki talán csak „lényegtelenül“, talán csak úgy, hogy ez a „termé-

szetüket" nem érinti... De annyi bizonyos: éppen ez a megváltozó valami az embereken az egyedül, ami józanul, bennünket embereket rajtuk érdekelhet. A politika gyakorlati dolog és a gyakorlat a változtatások tudománya. Hogy pedig ez a valami, ami az embereken változik, valóban létezik, azt éppen a marxisták hangsúlyozták, persze gúnyos és lekicsinylő hangvételűen, mert ez a valami nem egyéb, mint éppen az emberek ú. n. „ideológiái”.

Tagadhatatlan, hogy az emberek nézetei és értékítéletei, tudatos célkitűzéseik és az eszmék, amelyekkel e célokat igazolják, a történelmi folyamatok megváltoznak. Tény, hogy rövid időn belül az objektív struktúra összevethető megváltozása nélkül, olykor éles fordulattal új irányt vesz át az emberi eszméletlenség. És hogy ez az irányváltoztatás mily nagy mértékben függ a tanítás, a felvilágosítás, a propaganda, a nevelés, a szervezési és szövetkezési munka intenzitásától, azt is elismeri mindenki. Hívó politika mármint nem egyéb, mint az a politika, amely tudatában annak, hogy az egyes emberek egyidejű megváltozása nélkül semmiféle intésmény sem biztosíthatja tartósan számunkra közös céljaink elérését, — az érzelmi nevelés, az értelmi tanítás és iskolázás, az eszmés meggyőzés, elsősorban pedig az erkölcsi példaadásnak hagyományt építő eszközei — azon fáradozik, hogy gyökeresen változtassa meg azt, ami az embereken éppen megváltoztatható és megváltoztatandó: nézeteiket és értékítéleteiket, eszméiket és ideáljait.

Csak az egyes egyének anyagi érdekeit lehet az üzleti indítéka alapján megvédeni és biztosítani. Embertömegek közös anyagi érdekeit csupán a közös erőszakkötés összekötő kapcsait vihetik előre. Ennek az erőszakkötésnek a közönség pedig, mint minden emberi közösségé, az eszmék szervező erején alapul. Hisz fűrkészünk tehát itt ama mély okokat, amelyek ma az emberiség közös ideáljait válthatatlan kapcsolatba hozzák a nagy tömegek anyagi érdekeivel. A jogosult életérdekek mindenha, természeti okokból, ott állanak az emberi értékek skáláján. De a közönség céljait csak annyiban szolgálják, amennyiben a közös anyagi érdek tudata a közönség útjára s ezzel az eszmét útra tereli az eszmés életet. Ezért helyezi előre a hívó politika mindenütt az eszmés propagandát.

Hiába persze minden pártiskola és minden nevelő munka ott, ahol maga a tan hamis. Az ilyen kiképzés a legjobb esetben csak azt érheti el, hogy néhányal szaporodik a hitetlen politikások száma. A szocializmus valódi eszméi tartalmának megértésére szükség szerűen képtelenek azok, akik azt maguk sem értik át. Minden buzgalomuk és lelkesedésük hiábavaló, mert nem az eszmék igazságába vetett hit őszinteségéből táplálkozik. Tudományos igazságukról való lelkesedés, a párt és szakszervezeti munka iránti odaadó büszkeség, magukban és értékek ugyan, de nem olyanok, amelyeknek a nevében minden eszmét lehet a legmagasabb hivatás magaslatára lehetne szólítani. Ilyen lelkesület nélkül kell hogy maradjon a legkitartóbb tömegnevelő munka is; mert nélkül az eszmés erőket támaszthat fel vajjon egy világmenet, amelynek legfőbb értéke csak a közönségnek és örökértékének a tagadásában merül ki.

Szervezni kell igenis a dolgozó embereket anyagi érdekeik megvédésére és biztosítására. Fel kell bennük kelteni az osztályhelyzetük tudatát. De a szervezésnek és e tudatnak tartalmát úgyök eszmés igazságának megfontolatos alapjára kell felépíteni. Ebből kell származtatniuk jogukat és kötelességüket, igényeiket és felelősségüket egyaránt. Csakis így lehet egyidejűen a közös érdekekért vívott harc sikeres. Mert a döntő ponton való helytállás, — és végül

seron mindig ez határoz a választott út helyességét vagy helytelenségét fölött —, nem csupán eszmei, hanem anyagi áldozatot, gyakran a pusztá pénz- és jóléti áldozaton túl a szabadságnak és a testi épségnek, de magának az életnek a kockáztatását is követeli meg. Az anyagi érdek feláldozása pedig, ha egy egész nemzedék élettartamáról van szó, soha anyagi motivumokból nem fakadhat.

Milyen külsőségek és kicsinyesek ezzel szemben a hitetlenség mai organizációs eszközei! Ha már sikerült is ennyi embert „beszervezni“, „leszavastatni“ vagy akár „fellegyvertetni“ a szakszervezetek, pártok vagy akár forradalmi miliciák papírkéretel között, vajjon igazán megfogtuk-e ezeket az embereket, hozzáuk tartoznak is most azok, számíthatunk is tényleg mindarra, amit az emberi egyéniség a maga külső és belső valójában magában rejt? Pénztárcájából néhány koronát, idejéből néhány percet, legjobb esetben százából néhány frázist nyertünk, nem többet. Egy óriási adóháradalom, amelynek fájáról csak egy-egy levelet fűz össze a külsőleges organizáció. A legkisebb megterhelésre a levél leszakad és a szervezet hálójába nem tart többé össze semmit sem.

„Ne féljétek emberek — így szólunk a hitetlen szervezők —, mi nem prédikálunk nektek új erkölcsöt, mi nem követeljük meg Tőletek, hogy ezentúl őszintebbek és őszintetartóbbak legyetek, mint amintek idáig voltatok. Jól tudjuk, hogy alapjában őszök és rosszak vagytok és mi elismerjük az emberi természet megváltozhatatlanságának vastörvényét. Hiszen épen erre az őszintesékre és rosszaságatokra hívatkozunk, amikor felszólítunk benneteket: tegyétek meg a következő csekélységek egyikét és mi becsületünkre igérjük nektek, hogy az egész társadalom menten az igazság és a szeretet birodalmává fog átalakulni. Szavazatok ezen meg ezen a napon ilyen meg ilyen színű cédulával, fizessetek be hetenként itt meg itt ezt meg ezt az összeget, löjétek erre meg erre, akit mi mutatunk nektek, — és igérjük nektek, hogy ha ezt megteszték, de mindannyian, maradhattok magatok őszök és rosszak, a társadalom mégis, amely belőletek áll, gyökeresen fog megváltozni. Ha csodának tartjátok ezt, ám legyen csoda, de épen ebben a csodatevő erejében egy bizonyos színű cédulának, bizonyos helyeken való beletetésnek, bizonyos fajta gyilkosságoknak, ebben rejlik a szociálisták győzelménél a záloga!“ Egész Európában ma is ez a hitetlen politika stavá a néphez. Ám, akiket hit nélkül hívnak, visszafordulnak azok az első kakasúrra... Ez, az erkölcsi eszmék erejét alapjában tagadó materialista világlátás az, amely Oroszországban csúcsra jutott.

Hatalmas feladatokat rónak e tanulságok a mai nemzedékre. Alapjaikban kell rövidíteni a haladó világnézet mai formáit. Nem elég az orthodox marxizmus iskolás sablonjának az elvetése, nem elég a munkás- és parasztpártok programjainak konkrét és konstruktív átalakítása, nem elég a szociálisták tanainak gazdaságtani és történelemfilozófiai újra alapozása sem: gyökerestől kell kitépni magunkból egy hitetlen és alkotóképtelen pesszimizmusnak, egy alapjában embermegvető világnézetnek az utolsó csilaját is és bátran, semmiféle determinisztikus babonától meg nem riadva, rá kell lépni az intézményekkel együtt az egyes embereket is átalakító, egyedül helyes és gyakorlati, hívő politika útjára.